

1. Stellingen bij Gülen en Erasmus.

I. Ontwikkelen tot een volwaardig mens.

Volgens Erasmus is goed onderwijs de belangrijkste voorwaarde voor het zich ontwikkelen tot een volwaardig mens, die in de meeste gevallen zal streven naar vrede en gerechtigheid. De islamitische filosoof Fethullah Gülen gaat daar eveneens van uit. Dat scheidt een basis voor een onderzoek naar de overeenkomsten en verschillen tussen de westerse denker van vijfhonderd jaar geleden en de oosterse denker van nu.

Negen maanden geleden werden wij, *Huis van Erasmus*, benaderd door de *Dialogoacademie*. Zij wilden meer weten over de opvattingen van Erasmus. Wilden wij weten van de opvattingen van de islamitische Fethullah Gülen, iemand die ons onbekend was, dan konden we samen optreden. Het bleek ons dat Gülen in Turkije een bekend filosoof is, dat hij optreedt voor vrede, en dat hij de initiatiefnemer is van een wereldwijd netwerk van scholen. Ik las het verslag van een bezoek aan een op Gülen geïnspireerde school in de Filippijnen: een particuliere school met moslims en christenen, die uitging van onderlinge vriendschap en tolerantie, waar een team van toegewijde leraren met een open blik onderwijs gaf. Wij werden *nieuwsgierig*, en *Huis van Erasmus* ging akkoord met de uitspraak dat Erasmus en Gülen 'inspiratoren voor de vrede' wilden zijn.

De beste opleiding voor kinderen, ook dat verbindt de praktische Gülen met de theoreticus Erasmus. Ik denk terug aan mijn middelbare school, een halve eeuw geleden. In Schiedam waren vlak bij huis de algemene Rijks-HBS en het Stedelijk Gymnasium. Maar van mijn protestants-christelijke ouders moest ik fietsen naar het Groen van Prinsterer Lyceum in Vlaardingingen, waar we op maandag begonnen met een godsdienstoefening, en de andere dagen met gebed. De leraren gaven het beste van zichzelf, en dat was niet gering. Wij, kinderen van vissers, van landbouwers, van gemeenteambtenaren, doodgravers en elektriciens, waren een *eerste generatie* vanuit het gewone volk die ging studeren. Onze ouders spraken alleen Nederlands. Wij leerden grondig vier talen, die op het gymnasium zes. Wat komt er van die kinderen terecht, zullen onze ouders soms gedacht hebben. Van mijn eindexamenklas houd ik een dozijn leerlingen bij: ze zijn leraar, of researchmanager, of secretaris-generaal, of chirurg, of zoals Maarten 't Hart schrijver, en niet eens een christelijke schrijver! De meesten van ons denken *humanistisch*, voor ons solidaire optreden met anderen doen wij geen beroep op de godsdienst.

Wij waren christelijk opgevoede jongens en meisjes, die een uitstekende opleiding kregen. Zal het over vijftig jaar voor de kinderen van het *Cosmicus College* anders zijn?

II. De ophef in de media.

Toen dit Symposium rond was, raakten we betrokken bij de rel in de media over Gülen. Een invloedrijke tv-rubriek in het land, *Nova*, vindt dat zij organisaties zoals de *Dialogoacademie* straffeloos kan onteren, eenvoudigweg omdat zij islamitisch zijn. Op een manier die bekend is van de Koude Oorlog, werd onze dialoogpartner onteerd en afgeserveerd. Weken later zat ik bij de *Adviesraad voor Erasmus 2008* met het oog op het speciale nummer van de *NRC.Next* van begin oktober. De aanwezigen keken mij als bestuurslid van *Huis van Erasmus* meewarig aan: zetten jullie na *Nova* dan geen punt achter dat Symposium? Mijn verweer leidde tot het onderzoek van Franciscus van Jole, en de column waarin hij *Nova* van 'heksenjacht' beticht. Een subsidie van ons humanistische front liepen we mis: de plaatselijke afdeling adviseerde ons de deelname aan het Symposium in te trekken, iets wat het landelijke bestuur al had

geadviseerd. Deze opstelling hadden wij niet verwacht: wij waren gewoon verplichtingen aangegaan met islamitische mensen die nieuwsgierig zijn naar onze, humanistische drijfveren. Zijn zulke mensen dan automatisch verdacht als een populistische tv-rubriek zich opstelt als het zoveelste podium van Geert Wilders?

Clubs zoals het *Humanistisch Verbond*, waarvan men zou verwachten dat zij de vrijheid van meningsuiting in het vaandel dragen, kruipen op het *moment suprême* in hun schulp, want ‘waar rook is, zal wel vuur zijn’. Waarom is de burgermoed zo ver gezonken?

III. De Turkenkrijg.

Dit jaar kreeg de historicus Jan van Herwaarden het verzoek van de krant *Zaman* om de figuur van Erasmus met die van Mevlana Rumi te vergelijken. Hem viel de dankbare taak toe om voor belangstellenden van islamitische huize de figuur van Erasmus te schetsen in een reeks artikelen. Hij vertelde daarin dat Erasmus niet zo ‘geweldloos’ is als gewone mensen zich voorstellen: Erasmus zou volgens hem uitgaan van het begrip ‘rechtvaardige oorlog’ en was iemand die in de huidige wereld de oorlogen in Irak en Afghanistan zou voorstaan. *De ware Erasmus heeft echter niets met dit beeld van Van Herwaarden te maken.*

Toen de Turken als veroveraars grote delen van Oost-, Zuid- en Midden-Europa in bezit namen, vond Erasmus het *gerechtvaardigd* dat de mensen zichzelf *verdedigden*. Maar toen men bij hem aandrong op te roepen tot een coalitie van christelijke vorsten om de Turken terug te slaan, wees hij dat in *De Turkenkrijg* (1530) van de hand. Omdat die vorsten zich lieten leiden door roofzucht en mateloos geweld, en zij als christenen niet beter dan de Turken waren. Erasmus’ opstelling was consequent, en buitengewoon kritisch en moedig. Als mensen vanuit verschillende culturen met elkaar ‘in dialoog’ gaan, moet er het vertrouwen kunnen zijn dat wat de partners naar voren brengen de waarheid benadert (*Mevlana en Erasmus*, Amsterdam 2008).

IV. Islam, christendom en de ‘missie’.

Pim Valkenberg heeft zojuist gesproken over de visie van Erasmus op de islam, die weinig perspectief zou bieden. Erasmus schrijft daar heel *weinig* over. Ergens wijst Erasmus de profeet Mohammed af, die immers een mens was, net als Abraham, en daarom, anders dan de godheid Jezus, nooit door mensen als een god kan worden vereerd. Dat is van zijn kant een kritische observatie: mensen mogen niet vereerd worden. Erasmus heeft echter betrekkelijk *veel* geschreven over *de Turken*, niet als islamieten, maar als de veroverende Ottomaanse natie. In zijn tijd slaan die het beleg voor Wenen, het hart van Europa. Erasmus neemt de Turken bij tal van gelegenheden in bescherming tegen de volkswoede. Er wordt bijvoorbeeld gezegd dat een christen die Turken doodt, rechtstreeks naar het paradijs zal gaan. Hij schrijft:

“Meent ge werkelijk dat ge christelijk handelt wanneer ge, door een aantal goddelozen te vermoorden – maar die dan toch óók mensen zijn voor wier behoud Christus is gestorven – de duivel een welkom offer brengt en de aartsvijand dubbel verblijdt. Ten eerste omdat er een mens gedood wordt en ten tweede omdat het een christen was die hem doodde? Velen trachten, om maar goede christenen te schijnen, de Turken zoveel mogelijk kwaad te doen of vervloeken hen althans voor zover zij tot kwaad doen niet bij machte zijn. Op deze manier valt niet veel christelijks te bereiken. Hélp liever de Turken, maak ze van goddeloos vroom, zo ge kunt, en zo ge het níet kunt, streef er dan naar, opdat ik tenminste uw christelijke gezindheid kan erkennen.”

Als Valkenberg de bekeringszin, de ‘missie’, van Erasmus afkeurenswaardig vindt, ging het destijds toch om een andere vraag. Moeten en mogen we de Turken in Europa, als heidenen, ongestraft doden en vervolgen, *of zijn het mensen, net als wij*, ‘mensen van het boek’ (zegt zowel Erasmus als Gülen), met wie je zelfs zou kunnen *samenwonen* waarbij dan maar moet blijken wie de meeste invloed heeft op de ander. Die ‘missie’, dit vreedzame samenleven, is zijn alternatief voor wederzijdse verdoemenis en verdelging. Later herhaalt hij dit standpunt over het vreedzaam samenleven van katholieken en protestanten, dat zijn vanaf 1520 immers twee soorten christenen geworden, waarbij hij zijn visie op ‘verdraagzaamheid’ zal ontwikkelen en formuleren. Hij stelt in *De Turkenkrijg* (1530) voor dat elke overheid, of die nu christelijk of Turks (islamitisch) is, de vrijheid van zijn burgers, – christen, jood of islamiet – , moet respecteren en beschermen, als die burgers zich aan de plaatselijke wet houden. In Nederland krijgen joden en katholieken pas in de 19^e eeuw (!) van de protestantse machthebbers een redelijke vrijheid van optreden. Dat indertijd de meerderheid van de inwoners van het Koninkrijk der Nederlanden moslim was (Nederlands Indië), besepte men niet eens.

Erasmus is een kind van zijn tijd, en kan er onmogelijk *moderne* opvattingen op na houden over de democratie, de scheiding der machten of de positie van vrouwen en homoseksuelen. Toch liepen zijn opvattingen over de verhouding van de overheid jegens de christenen, moslims en joden onder haar burgers, enkele eeuwen vooruit op die van zijn tijdgenoten

V .Dialogoog tussen islam en westerse filosofen.

De filosoof Gülen schrijft vanuit het zelfbewustzijn van zijn interpretatie van de koran, en zijn teksten hebben voor mij als buitenstaander een sterk ponerend en verkondigend karakter. Intellectuelen ‘van’ de *Dialogoogacademie* stellen dit gedachtegoed van Gülen vaak centraal als zij schrijven over opvattingen van westerse filosofen. Zij gaan daarin verder dan de ‘interreligieuze’ dialoog die Gülen propageert, en willen zich met ook met een ‘humanist’ zoals Sartre verstaan. Voor mensen die het werk van deze westerse filosofen kennen, is hun benadering in eerste instantie bevreemdend. Het zou ook de westerse Erasmus, de historiserende analyticus, hogelijk verbaasd hebben. Toch is hun aanpak in de dialoog die zij willen aangaan, wel te begrijpen. Zij bewegen zich van bekend (Gülen) naar onbekend terrein, en zoeken naar Gülen's redeneringen, gedachten of conclusies die hun vertrouwd zijn van hun voorman, bij de hen vreemde filosofen. Maar zijn er veel mensen in ‘onze’ gelederen, zijn er veel Nederlandse humanisten, die überhaupt de weg bewandelen van het beter begrijpen van de beweegredenen van ‘de Ander’.

Lijst van publicaties van Erasmus (1467-1536):

In het verfrissende, heldere en informatieve boekje dat de classicus Petty Bange onlangs over Erasmus heeft geschreven, *Desiderius Erasmus; portret van een humanist* (2007), vermeldt zij aan het eind een kort overzicht van zijn werk. Zij baseert zich daarbij op een brief van Erasmus uit 1523, waarin de meester zelf zijn reeds omvangrijke werk heeft ingedeeld in negen ‘ordes’. Onlangs deed Hans Trapman trouwens hetzelfde in zijn bijdrage aan de tentoonstellingsgids *Erasmus in Beeld* (2008). Ik neem dit idee over, en voeg daarna nog gegevens toe over de *beschikbaarheid* van de boeken en geschriften van Erasmus. Ik zie daarbij af van de lijst van jaartallen, ook omdat sommige werken steeds opnieuw worden uitgebreid. Hier en daar vermeld ik dat het een ‘vroeg’ of een ‘late’ tekst is.

Orde 1: Opvoedkundige kwesties.

De Antibarbari; over monniken en priesters die de klassieke werken van Romeinen en Grieken belachelijk maken en als ‘heidens’ verwerpen.

De pueris instituendis; over het opvoeden van kinderen.

De ratione studii; over de beste manier om leerstof te bestuderen.

De conscribendis epistolis; over de juiste manier van het schrijven van brieven.

Colloquia; gesprekken als toneelstukjes, waarbij tal van opvoedkundige en actuele vraagstukken aan de orde komen.

De copia verborum et rerum; over de rijkdom aan woorden en zaken, een vademecum van de erudiete burger.

Carmina; liederen en gedichten.

Van deze publicaties zijn de meeste gewoon in de winkel verkrijgbaar. De eerste drie zijn uitgegeven in *Opvoeding*, nummer 3 van een Erasmusreeks van Atheneum, Amsterdam 2006, samen met de *Etiquette* en *De opvoeding van de christenvorst*. Nummer 1 van diezelfde Erasmusreeks bevatte de *Colloquia* (2001). Sommige *Colloquia* zijn weer apart uitgegeven zoals *Het Goddelijk Festijn*, Ad. Donker.

Orde 2: Encyclopedische, erudiete kennis voor de burger.

De *Adagia*; uiteindelijk een totaal van 4151 (!!) van uitgebreid commentaar voorziene Griekse en Romeinse spreuken en spreekwoorden. Sommige *Adagia* zijn zelfstandige publicaties geworden zoals de schitterende *Dulce Bellum Inexpertis* (Zoet is de oorlog voor wie hem niet kennen), die verschillende malen onder de titel *Oorlog* (1936, 1969) is uitgekomen maar tijdelijk niet beschikbaar is. Als er aan een tekst behoefte is, dan wel aan deze.

Orde 3: *Epistolae*; meer dan drieduizend brieven van en aan Erasmus.

In de twintigste eeuw verzameld en in zeven delen in het Latijn uitgegeven door de Leidse geleerde P.C. Allen, worden ze op dit moment, na enkele publicaties in het Nederlands van selecties eruit, alle vertaald bij de Rotterdamse uitgever Ad. Donker. De eerste vijf boekdelen met *Brieven* zijn uitgegeven in een verzamelband (Brief 1 tot en met 841, december 2008), terwijl in maart 2009 *Brievenboek 6* (842-992) wordt verwacht.

Orde 4: *Lofredes* en satires, tevens ethische verhandelingen.

De *Laus Stultitiae*, de lof der zothed, waarin een zotte godin kan zeggen wat Erasmus niet is toegestaan. De wereld als schouwtoneel, superieure ironie, een wrange satire die machthebbers en volkeren beide op de korrel neemt, een meesterwerk in de traditie van de Romeinse kluchtschrijvers.

De *Querela Pacis*, de klacht van de vrede, waarin hij zijn *Dulce Bellum Inexpertis* in grote lijnen herhaalt, iets afzwakt, en hij een wijze godin, die van de vrede, opnieuw aan het woord laat.

Julius Exclusus; Julius buitengesloten, paus Julius II wordt namelijk in een theaterachtige satire na zijn dood bij de hemelpoort weggestuurd, en ontsteekt daarbij in grote woede. Erasmus heeft nooit toegegeven dat hij dit heeft geschreven, en dat was ook heel verstandig.

De *Institutio principis christiani*; de opvoeding van de christenvorst, een gevraagd advies voor keizer Karel V, de koning van Spanje, Oostenrijk, de Nederlanden en de ‘nieuwe wereld’ in Amerika.

Bij Atheneum verscheen als deel 2 van de Erasmusreeks *Lof en blaam*, met daarin *De Lof van het Huwelijk*, *De Lof van de Geneeskunst*, *De Lof der Zotheid* en *Julius buiten de hemelpoort*. De laatste tekst maakt deel uit van deel 3, *Opvoeding*, van de Atheneumreeks (2006). *De Lof* is apart te krijgen, zoals onder meer bij Atheneum, Boom en Spectrum, in de zoveelste druk dus nog steeds een bestseller, met liefst de karikatuurtjes van Hans Holbein de jongere. De *Klacht van de Vrede* kwam onlangs opnieuw uit in de serie Erasmusdeeltjes bij Ad. Donker. De *Julius Exclusus*, een anti-oorlogtekst, eveneens.

Orde 5: Religieuze, vrome en stichtelijke teksten, bedoeld ter overdenking.

Enchiridion militis christiani; handboek van de christenstrijder; over een nieuw type christendom dat zich weinig laat liggen aan uiterlijkheden, en waarin Erasmus het kloosterleven afwijst.

De contemptu mundi; zijn eersteling gemaakt in het Goudse klooster Steyn, over de verachting van de wereld.

Enarrationes in psalmos; commentaren op het Bijbelboek *Psalmen*.

Ecclesiastes; over de retoriek en de kunst van het *prediken*.

Christiani matrimonii institutio; onderricht over het christelijke huwelijk, geschreven voor een Engelse vorstin.

De vidua christiana, over de christelijke weduwe, voor koningin Maria van Hongarije.

De servo arbitrio; over de vrije wil, de befaamde helft van het debat tussen Erasmus en Luther, over de vraag of de mens zelf deel kan hebben aan zijn zielenheil: een titanenstrijd.

De bello Turcico; over de oorlog tegen de Turken, een beschouwing bij een Bijbelsalm naar aanleiding van de veroveringstocht van de Turkse legers door grote delen van Europa. Het is een late tekst, 1530; Erasmus is dan ongeveer 64 jaar.

De laatste tekst is uitgegeven in de reeks Erasmusboekjes als *De Turkenkrijg*, bij Ad. Donker (2005). Wie de tekst leest merkt dat Erasmus geen absolute pacifist is, al zou je na het lezen van de *Dulce Bellum Inexpertis* die gedachte kunnen hebben: hij acht verdediging wel degelijk gewenst tegen de aanval van het Ottomaanse Rijk op Europa. Naast het kruis

(Romeinen), brandstapel en wurgpaal (de Spaanse inquisitie) bracht die de noviteit van het spiesen van de tegenstanders (Turken). Erasmus schetste een ontluisterend beeld van de cultuur en de staatsinrichting van de Turkse aanvallers, en riep op tot eenheid binnen het christelijke kamp. Tegelijk trad hij op voor het behouden van de menselijkheid bij het afslaan van de Turkse aanvallers, en weigerde hij een oproep te doen aan de gezamenlijke christelijke vorsten om de handen ineen te slaan. Hij was ervoor beducht dat hij dan een vrijbrief zou geven aan de machthebbers om de verdediging om te buigen in een aanvalsoorlog. In laatste instantie was het geschrift een vrome tekst, die opriep tot bezinning en die tegen de opvattingen van Luther was gericht: die had immers de Turkse invasie aanvankelijk aangeduid als ‘de toorn van God’ waartegen geen verzet mocht worden gepleegd.

Orde 6: Filologische teksten om het christelijke evangelie te zuiveren.

Novum Testamentum; een nieuwe Latijnse vertaling van het *Nieuwe Testament* van de Bijbel, samen uitgegeven met de Griekse tekst.

Annotationes, aantekeningen bij nieuwtestamentische Bijbelboeken.

Deze teksten, die indertijd een enorme invloed hadden op het christendom, zijn niet opnieuw uitgegeven. Ze betekenden een enorme schok voor de traditionele godgeleerden, die niet aan ‘heilige teksten’ wensten te twijfelen. Erasmus vond het normaal dat ook de Bijbel vatbaar was voor interpretatie en tekstanalyse; dat was de wetenschappelijke zijde van de Europese *Renaissance*.

Orde 7: Commentaren op het Nieuwe Testament.

Paraphrases; commentaren op alle Bijbelboeken van het Nieuwe Testament, met uitzondering van *Openbaringen*. Ook hier gaat het om stichtelijke lectuur.

Orde 8: Verdedigingen en verweerschriften.

Apologiae; diverse verweerschriften.

In het meest recente deel 4 van de Erasmusreeks van Atheneum, *Verweerschriften* van 2007, verschenen *De Spons*, *De ciceroniaan* en *Antwoord aan Prins Pius Alberto Pia van Carpis*. In de tweede verhandeling verdedigt hij de Romein Cicero, een groot stylist en voor Erasmus een voorbeeld ter navolging, tegen de aanvallen van barbaarse monniken en godgeleerden.

Orde 9: Levensschetsen en commentaren op het werk van de ‘kerkvaders’.

Erasmus gaf werken uit over onder meer de christelijke kerkvaders Ambrosius, Augustinus, Basilius, Cyprianus, Hieronymus, Irenaeus, Chrysostomus en Origenes.

Bij Ad. Donker verscheen onlangs in diens reeks Erasmusboekjes: *Het leven van Hieronymus*.

Leo Molenaar (maart 2009)

Verwijzingen: Petty Bange, Desiderius Erasmus, Amersfoort-Brugge 2007, 123-126; Hans Trapman, *Erasmus, leven en werk in Erasmus in Beeld*, Rotterdam 2008, 22-30.

(De teksten van het Symposium, dat wil zeggen de bijdragen van Liesbeth Levy (voorzitter), Henri Krop (Erasmus), Pim Valkenberg (Gülen), Gürkan Çelik (coreferaat Gülen), Leo Molenaar (coreferaat Erasmus), de samenvatting van de discussie door Iris Creemers en het voorwoord van oud-premier Dries van Agt, zijn beschikbaar gekomen als boek: Iris Creemers, Leo Molenaar en Gürkan Çelik (red.), *Erasmus en Gülen; Inspiratoren voor de dialoog*, ISBN 9789055739691, Damon, 2009 Budel. De bundel is te bestellen bij de stichting Huis van Erasmus, [www.huisvanerasmus](http://www.huisvanerasmus.nl), en bij de Stichting Dialoogacademie.)